

ВСТАНОВЛЕННЯ «СОЦІАЛЬНО-ДЕМОГРАФІЧНОГО ТА ПСИХОЛОГІЧНОГО ПОРТРЕТА» ОСОБИ ЗА ОЗНАКАМИ ПИСЕМНОГО МОВЛЕННЯ І ПОЧЕРКУ

І. В. Гора,

кандидат юридичних наук, доцент, професор кафедри криміналістики Національної академії Служби безпеки України

Постановка проблеми. Методики дослідження анонімних документів, у яких містяться погрози вчинення вбивств, терористичних актів, викрадення людей тощо, з метою встановлення їх автора й виконавця не є новими для криміналістики. Аналіз криміналістичної літератури засвідчує, що вивченню деяких питань цієї проблеми приділяли значну увагу Е. Бабаєва, Т. Бутко, О. Галяшина, З. Кірсанов, В. Орлова та інші дослідники, які заклали загальні теоретичні основи та розробили практичні рекомендації. Вітчизняні й зарубіжні криміналісти приділяють певну увагу дослідженню окремих видів анонімних документів, розробці рекомендацій з їх експертного дослідження, але ефективність таких розробок та впровадження отриманих результатів у практику потребують поліпшення. Ідеться перш за все про криміналістичне документознавство як окрему криміналістичну теорію, як цілісну, інтегративну систему, що поєднує в собі знання про всі види документів, про засоби, методи, методики, технології пошуку, фіксації, огляду, дослідження об'єктів, отримання та реалізації документознавчої орієнтовної та доказової інформації на всіх стадіях оперативно-розшукової діяльності та досудового слідства. Нині таку систему ще не створено. Ця прогалина негативно впливає не лише на ефективність наукових досліджень на окремих напрямках криміналістичного дослідження документів, а й на продуктивність, якісний рівень практичного та дидактичного документознавства.

Метою цієї статті є встановлення «соціально-демографічного» та «психологічного» портрета особи – автора і виконавця анонімного документа, в якому містяться погрози вчинення злочину. Одним із засобів установлення особи, яка потрапила в поле зору правоохоронних органів, є дослідження її писемного мовлення й почерку. Сучасний рівень методичної бази судового авторознавства та почеркознавства дає змогу провести

Автор розглядає деякі аспекти встановлення під час проведення авторознавчих експертиз «соціально-демографічного» та «психологічного» портрета особи – автора і виконавця анонімного документа, в якому містяться погрози вчинення злочину.

Ключові слова: судова експертиза, авторознавство, криміналістичне дослідження документів

дослідження писемного мовлення й почерку в площині вирішення психофізіологічних діагностичних питань. Вірогідність результатів таких досліджень може бути забезпечена, зокрема, їх об'єктивізацією за допомогою апаратно-програмного комплексу «Manuscript» [10, 49].

Ознаки писемного мовлення містять багату інформацію про автора документа: індивідуальні особливості його мислення та мовної поведінки в цілому, освітній рівень, вік, стать, професійну належність, рідну мову, місце формування мовних навичок, соціальний статус, а також особливості психіки. Встановлення зазначених рис та характеристик людини за її мовленням і становить коло завдань авторознавчих досліджень.

Криміналістичне дослідження писемного мовлення за своїм характером близьке до філологічної науки – текстології, яка займається атрибуцією літературних творів, авторство яких є спірним. Проте криміналістичне дослідження писемного мовлення та атрибуція літературних творів – поняття нерівнозначні та різняться за предметом, прийомами і методами досліджень, а також за галузями використання. Якщо предмет текстології пов'язаний з аналізом літературного твору, то предметом криміналістичного дослідження писемного мовлення є анонімні листи, написи, листівки, що написані, як правило, особами, які прагнуть залишитися невідомими.

Помітним етапом у розвитку методичних прийомів криміналістичної експертизи письма, на думку багатьох криміналістів, стала публікація Л. Ю. Ароцкера та В. К. Войнова 1966 р., в якій теоретичні поняття «автор» та «виконавець» тексту було розмежовано та містився висновок про те, що експертами встановлюється лише виконавець анонімного документа і до того ж тільки за почерком. Вказуючи на необхідність взаємодії з філологами в розробці формальних методів аналізу писемного мовлення, дослідники пропонували

ли програму статистичного аналізу «формальних» ознак писемного мовлення, тобто таких, існування яких у тексті не залежить від його змісту. Такими є синтаксичні ознаки, а також обсяг словникового запасу, загальна кількість слововживань, кількість речень у тексті та ін. [1].

Сьогодні авторознавчі дослідження мають апробовані методики диференціації та ідентифікації автора документа; встановлення рівня освіти; рідної української або білоруської мови авторів документів, які складені російською мовою; встановлення місця формування мовних навичок української писемної мови. В арсеналі експертів є деякі розробки ознак із встановлення статі автора документа, його віку та професійної належності, а також факту незвичайного стану на момент складання тексту. Одна з відмінних рис таких досліджень — комплексне використання даних і методів таких галузей знань, як історична філологія, загальна та соціальна психологія, соціальна культурологія, психолінгвістика та ін. Водночас засвоєння авторознавчих методик стає більш складним, потребує від спеціалістів знань у суміжних галузях науки: психології, соціології, іноземних мов тощо. На сьогодні експертиза писемного мовлення, яка двадцять років тому перетворилася з допоміжного аналізу почеркознавчих досліджень у самостійний напрям, і досі вважається новою експертизою, хоча в принципі коло завдань, які вона повинна вирішувати, у цілому визначено.

Відомий фахівець у галузі судово-авторознавчої експертизи Т. В. Литвин до таких завдань відносить: ідентифікацію (або ж навпаки — диференціацію) автора документа; ідентифікацію або диференціацію автора й виконавця тексту; визначення соціально-демографічного портрета автора та виконавця тексту (встановлення статі, віку, освітнього рівня, професійної належності, соціального статусу, рідної мови, місця формування мовних навичок); встановлення психологічного портрета автора; визначення стану автора та виконавця на час складання письмового мовного повідомлення; встановлення факту й виду маскування у мові та почерку [7].

Зміст тексту — це його понятійно-сміслова структура, що відбиває предмети, явища, ставлення до дійсності. Експертною практикою напрацьована певна система комплексного аналізу змісту анонімного тексту, яка містить: розкриття тематичної та ідейної спрямованості; визначення мети й мотиву, що спонукали автора написати текст; встановлення фактичних даних та використаних автором матеріалів тощо.

Розкриття тематичної та ідейної спрямованос-

ті це: виокремлення у змісті анонімного документа інформації щодо ознак підготовки або вчинення злочинів; конкретизація об'єкта, суб'єкта ймовірного злочинного посягання, географії, умов, засобів та способів протиправного діяння; встановлення ідейної спрямованості, загроз, закликів, а також ймовірного ступеня резонансності ідеї, що висловлюється в документі; спроба оцінити оперативну обстановку в ракурсі вірогідної реалізації погроз, що висловлюються в тексті.

Можливості дослідження письма з метою встановлення названих та інших характеристик автора й виконавця рукописного тексту базуються на тому, що текст може розглядатися як проєкція індивідуальної мовної системи або ширше — психомовленнєвої організації особистості, компоненти (психічні властивості) якої перебувають в певній закономірній взаємодії. Поряд із соціальним в оперативно-розшуковій практиці особливе місце посідає також психологічний «портрет» автора й виконавця рукописного тексту, інші його особистісні властивості: тип темпераменту, провідні риси характеру, наявність або відсутність усталених патологічних відхилень психіки, напрям інтересів, характер ціннісних орієнтирів, світоглядні, релігійні переконання тощо.

Писемне мовлення відображає особистість у всій багатогранності її властивостей, спрямувань, ціннісних орієнтацій. Зокрема, походження людини, місце її народження та проживання, мовне оточення дитячих, юнацьких, зрілих років, рідна мова (якщо текст виконано іноземною) можуть зумовлювати певні відхилення в її мовленні; вік позначається на періодах становлення останньої, її збагаченні або збідненні, на використанні стереотипів, характерних для того чи іншого етапу життя соціуму; рівень освіти, загальної культури проявляється в багатстві або бідності лексичних, граматичних, стилістичних варіантів мовлення та інтелектуальному наповненні тощо.

Особливі труднощі виникають при дослідженні текстів середнього та малого обсягу за ознаками писемного мовлення через невисоку діагностичну значущість ознак. У криміналістичній літературі зустрічаємо твердження, що в експертному дослідженні писемного мовлення визначити вікову групу дорослої частини населення легко, якщо в тексті є прямі вказівки на вік або описуються події, пов'язані з певними віковими періодами (навчання у вищому навчальному закладі тощо), також як і встановити місце проживання автора, коли він прямо вказує назву міста, селища і т. ін. [2]. Ми не погоджуємося з такими поглядами, адже, обґрунтовуючи висновок, експерт не має

права використовувати конкретні відомості про автора, які містяться у тексті, хоча й досліджує їх у процесі проведення експертизи. Він може обґрунтовувати висновок лише «додатковою» інформацією про автора, яка криється в структурних особливостях тексту документа, і встановлюється за допомогою спеціальних знань. Адже, як свідчить практика дослідження анонімних документів, «прямі вказівки» на вік, стать, рідну мову, освітній рівень автора часто виявляються неправдивими.

До компетенції експерта належить вирішення питання не про офіційно посвідчену освіту автора, а лише про рівень культури писемного мовлення, характерний для осіб з відповідною (вищою, середньою, початковою) освітою [4, 127]. Зміст документа, характер аргументації суджень, композиційна побудова у певній мірі свідчать про рівень загальної культури автора тексту. Про його ерудицію можна вести мову завдяки аналізу використаних метафор, порівнянь, приказок, крилатих висловів, цитувань учених, поетів, політичних висловлювань [6]. Про професію або сферу діяльності автора можна зробити висновок за елементами професійної лексики, спеціальної термінології, професійного жаргону. Проте встановлення того факту, що в досліджуваному тексті відзначено використання лексики та фразеології, властивої, наприклад, для медичної чи юридичної науки, ще не свідчить про те, що автор є, відповідно, медиком або юристом. Спеціальні знання експерта (як спеціаліста в галузі дослідження писемного мовлення) недостатні для однозначного вирішення цього питання [6].

Встановлення в тексті, що виконаний українською мовою, значного обсягу грубих, специфічних порушень логіко-змістовного та мовного характеру, які не пов'язані ні з впливом іншої мови, ні з наміром автора змінити (перекрутити) писемне мовлення, експерт може дійти обґрунтованого висновку про складання тексту особою, яка перебувала в незвичайному, хворобливому стані. Однак однозначно встановити, чи страждає ця особа на психічну хворобу, також можливо лише в комплексній експертизі за участю спеціаліста-психіатра.

Особливого значення дослідження письма набуває в разі, коли виникає необхідність визначення реальності погрози, що міститься в тексті анонімного повідомлення. Т. В. Литвин звертає увагу на те, що підхід до розв'язання проблеми прогнозування поведінки людини, котра висловлює погрозу, виходячи з дослідження тексту мовного повідомлення, має бути єдиним з точки зору

його теоретико-методологічного обґрунтування як для усних, так і для письмових повідомлень. Дослідження текстів мовних повідомлень з метою визначення реальності погрози доцільно, на автора, здійснювати за такими напрямками [7]:

- логіко-семантичний аналіз основного змісту повідомлення на предмет виявлення й оцінки інформації, що свідчить про формування намірів і підготовку до вчинення злочину та про злочинну діяльність адресанта повідомлення;
- встановлення соціально-демографічного портрета невідомого автора (виконавця) мовного повідомлення. Результати таких досліджень, а саме – належність адресанта до осіб жіночої статі, до людей похилого віку, до соціального прошарку інтелігенції і т. ін., знижують імовірність реалізації погрози. І навпаки, розпізнання факту маскування мовної ситуації, належність автора до чоловічої статі, до групи осіб молодого віку, до соціального прошарку кримінальних елементів тощо підвищують можливість реалізації висловленої погрози;
- розпізнання правдивості або навмисної неправдивості викладеної інформації. Навмисна неправда змістового плану, яка викликає сумнів у реальності висловленої погрози, насамперед повинна належати до названих семантичних ознак, що характеризують відповідне «злочинне забарвлення» отриманої інформації;
- діагностування акцентуїтованих рис особистості автора повідомлення. З огляду на визначення ступеня реальності висловленої погрози на перший план висувається завдання розпізнання за мовленням демонстративного, педантичного, застрягаючого, збудливого, циклотимічного типів акцентуації;
- патопсихолінгвістичний аналіз мовного повідомлення дає змогу діагностувати усталену патологію мовно-розумових процесів автора. За наявності такого висновку доцільно залучати до подальшого дослідження тексту психіатра, котрий, виходячи зі своєї компетенції, диференціює патологію, визначить її стадію та складе ймовірний прогноз поведінки адресанта повідомлення;
- вивчення тексту на лінгвістичному рівні задля діагностування психофізіологічного стану автора повідомлення;
- розпізнавання психологічного профілю адресанта повідомлення.

У криміналістичному аспекті важливо підкреслити, що психічні аномалії сприяють виникненню й розвитку таких якостей характеру, як

роздратованість, агресивність, жорстокість, зниження вольових процесів, підвищення навіюваності, полегшують реалізацію імпульсивних, випадкових, не виважених вчинків. З цього приводу М. В. Салтевський цілком слушно зауважує, що у встановленні й розшуку злочинця велике значення має отримання інформації щодо його психологічних та психофізіологічних якостей, які відображуються у стані здоров'я, поведінці, діях [9, 22].

Результати досліджень, проведених російським ученим у галузі криміналістичного дослідження письма М. Бобовкіним, дають змогу констатувати: відомі сучасній науці специфічні особливості письма осіб, які перебувають у різних психопатологічних станах, виражаються в основному у вигляді таких класів «патологічних» ознак письма: 1) аграфія (походить від грецької *a* – префікс заперечення; *grapho* – пишу) – повна або часткова втрата навичок письма. Часткова аграфія виражається у неможливості особи, що пише, застосовувати окремі категорії писемномовленнєвої та писемнорухової навичок; 2) параграфія (від грецької *para* – біля, мимо, поза; *grapho* – пишу) – комплекс порушень навички людини писати, що виражається у вигляді порушення послідовності виконання (перестановок) окремих літер та складів у словах, слів – у реченнях, пропущення окремих слів у реченні, складів і літер – у словах, незвичного розміщення тексту стосовно аркуша паперу; 3) графічна персеверація – стереотипне повторення у процесі письма окремих елементів письмових знаків, літер, складів, слів, словосполучень, речень; 4) загальне утруднення письма виявляється у примітивному змісті тексту, низькому рівні грамотності, збідній лексиці, низькій координації рухів, уповільненому темпі письма та в інших ознаках; 5) регрес письма – погіршення письма, тобто «патологічні» ознаки, що спочатку непомітні, а далі в тексті з'являються, їх стає дедалі більше; 6) особливості стилю викладу полягають у непослідовності викладення змісту, змістовій неузгодженості частин рукопису, бракові логічних зв'язків між окремими реченнями; 7) символізація письма – заміна окремих літер, слів, речень при фіксації змісту рукопису символічними знаками (ідеограмами), малюнками (пиктограмами), а також їх використання як ілюстрації до написаного та ін. [3, 75].

Розроблення кожної конкретної методики встановлення певного параметра особистості – складна самостійна проблема, яка потребує, поряд із проведенням експериментальних досліджень, залучення і відповідної інтерпретації даних ши-

рокого кола наукових дисциплін. Скажімо, розв'язання проблеми встановлення статі автора документа передбачає використання даних лінгвістичних, психологічних, суміжних наук, у тому числі останніх досягнень соціопсихолінгвістики, комунікативної лінгвістики, нейролінгвістики, психології статевих розбіжностей, психології спілкування, соціології тощо.

Досвід створення і застосування в експертній практиці численних кількісних методів дослідження почерку, заснованих на вірогідно-статистичному підході, став базою для формулювання основних положень математичного моделювання в судовому почеркознавстві. Цілком слушно зазначає В. Ф. Орлова, що розробка кількісних методів і результати досліджень, які засновані на діяльнісному підході, стали основою для оптимізації методик вирішення багатьох завдань експертизи рукописних текстів [8, 3].

При проведенні почеркознавчих досліджень із розшуку автора, виконавця й розповсюджувача анонімного документа переважають діагностичні. До них належать дослідження, спрямовані на встановлення зовнішньої обстановки й умов письма (факт виконання тексту викривленим почерком), а також внутрішнього стану виконавця (стомленість, збудження чи загальмованість, психічні захворювання). Почеркознавчими дослідженнями можна встановлювати вік особи, що пише, давність написання документа, факт схожості почерків двох різних осіб, факт виконання документа двома особами одночасно і т. ін.

До ситуаційних почеркознавчих досліджень зараховують завдання, які стосуються виявлення: обстановки, у якій виконувався рукопис, пози особи, яка пише, і т. ін.; незвичної установки на письмо (максимально швидке, старанне і т. ін.); факту виконання рукопису у незвичних умовах (у темряві, транспорті і т. ін.); факту навмисного викривлення почерку (зміна руки, скорописне маскування почерку тощо). Ситуаційні дослідження за метою направлені на визначення тих обставин, в яких виконувався рукопис. Отримані дані дають змогу певною мірою спростити вирішення питання щодо виконавця спірного рукопису.

Враховуючи фактори, що впливають на формування писемно-рухових навичок, та особливостей прояву їх у почерку, можна виділити завдання діагностичних та класифікаційних почеркознавчих досліджень, які стосуються визначення:

1. Загальнофізичних якостей особи виконавця (стать, вік, особливості розвитку зорорухового апарату).

2. Індивідуальних якостей особи (тип вищої нервової системи, особливості характеру, тип темпераменту тощо).
3. Психофізіологічних та патологічних станів особи на час виконання рукопису (сильного душевного хвилювання, збудження, фізичної втоми, охолодження при низьких температурах, сп'яніння, психічних, нервових, інфекційних, тяжких загальнофізичних захворюваннях, порушеннях зорового або слухового аналізатора діяльності апарату письма та ін.).
4. Соціально-демографічних даних про особу (національність, район проживання, рівень освіти і т. ін.).
5. Різноманітних навичок особи, яка писала (професійних, стенографічних і т. ін.).

Висновки. Здійснюючи криміналістичні дослідження письма, експерти-криміналісти у більшості випадків вирішують питання про розпізнання статі, віку, освіти та інших характеристик автора та виконавця шляхом дослідження тексту документа, тобто в цьому випадку експерти мають справу з різновидом визначення групової належності автора й виконавця за ознаками писемного мовлення та почерку. Такі дослідження часто мають комплексний характер: що більше буде виділено ознак, тим вужче коло осіб, які перевіряються, з числа яких і повинен здійснюватись пошук.

ВИКОРИСТАНІ ДЖЕРЕЛА

1. *Ароцкер Л. Е.* Об использовании лингвистической статистики для установления авторства анонимного текста / Л. Е. Ароцкер, В. К. Войнов // Криминалистика и судебная экспертиза. – Вып. 3. – К., 1966. – С. 136-152.
2. *Бабаева Э. У.* Криминалистическое исследование анонимных документов с целью идентификации личности по признакам письменной речи : дис. ... канд. юрид. наук / Э. У. Бабаева. – Л., 1970.
3. *Бобовкин М. В.* Криминалистическое исследование письма с целью установления психопатологического состояния исполнителя: Монография / М. В. Бобовкин. – Волгоград : Академия МВД России, 2003. – 374 с.
4. Вопросы судебно-автороведческой диагностической экспертизы / С. М. Вул, Л. М. Черняк, А. Т. Гулак, А. А. Свашенко, Л. И. Овечкина. – К., 1984. – 238 с.
5. *Вул С. М.* Особенности методики диагностирования образовательного уровня в судебно-автороведческой экспертизе / С. М. Вул // Криминалистика и судебная экспертиза. – Вып. 41. – К., 1990. – С. 44-51.
6. *Кузнiченко Л.* Судово-авторознавча класифікаційна експертиза: сучасний стан та перспективи розвитку / Л. Кузнiченко // Вісник Академії правових наук України. – № 1(36). – Харків, 2004. – С. 215-222.
7. *Литвин Т. В.* Визначення ступеня реальності погрози, що міститься в тексті мовного повідомлення / Т. В. Литвин // Використання сучасних досягнень науки і практики у підвищенні ефективності боротьби зі злочинністю : тези доповідей наук.-практ. конф. – К., 2000. – С. 237-239.
8. *Орлова В. Ф.* Современное состояние теории и практики судебно-почерковедческой экспертизы, возможности дальнейшей разработки научных основ и методики экспертизы малообъемных почерковых объектов / В. Ф. Орлова // Современное состояние судебно-почерковедческой экспертизы и перспективы ее развития : материалы Всесоюз. науч.-практ. семинара. – Куйбышев, 1980. – С. 2-23.
9. *Салтевский М. В.* Теория и практика получения информации о преступнике для его розыска и отождествления / М. В. Салтевский. – К., 1977. – 77 с.
10. *Яковлев Д. Ю.* Комплексный подход при решении психофизиологических диагностических задач криминалистического исследования рукописных документов / Д. Ю. Яковлев, Ю. В. Солодун // Актуальные проблемы теории и практики уголовного судопроизводства и криминалистики. – Ч. 3 : Вопросы теории и практики судебной экспертизы : сб. ст. – М. : Акад. управления МВД России, 2004. – С. 47-49.

Гора И. В. Установление «социально-демографического и психологического портрета» лица по признакам письменной речи и почерка

Автор рассматривает некоторые аспекты установления при проведении автороведческих экспертиз «социально-демографического» и «психологического» портрета лица – автора и исполнителя анонимного документа, в котором содержатся угрозы совершения преступления.

Ключевые слова: судебная экспертиза, автороведение, криминалистическое исследование документов

Hora Iryna. «Social, demographic and psychological portrait» identification of a person by graphic language and handwriting indications

In this article several aspects of author expertise are considered, particularly «social, demographic and psychological portrait» identification of a person who created or performed an anonymous document containing threats of committing a crime.

Key words: forensic inquiry, author expertise, criminalist's expertise of documents